

6D020600 – Дінтану мамандығы бойынша

Мирзагелдиев Бейбит Алипбековичтің

философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін

алуы үшін диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Патшалық Ресей тұсындағы Қазақстандағы мұсылмандық басқару (Орынбор мүфтилігі мысалында)

Тақырыптың өзектілігі. Қазақстан – әлемге өзін зайырлы әрі бейбіт ел ретінде танытуға және осы бағытта нақты қадамдар жасауға күш салып отырған мемлекет. Зайырлылық талаптарына сай дін мемлекеттен бөлінген болса да, мемлекет – барлық саланың заң жүзінде дамуын бақылайтын әрі реттейтін жүйе ретінде мойындалады. Оның қатарында дін саласының да реттелуі мен азаматтардың сенім бостандығының қамтамасыз етілуі, діни бірлестіктермен қарым-қатынасты сәтті қалыптастыру міндетін өз тарапына алады. Халқының басым көпшілігін мұсылмандар құрайтын Қазақстан үшін діни бірлестіктер мен оның қызметіне ерекше мән беру қажеттілігі бар екені айтпаса да түсінікті. Ал мемлекет және мұсылмандық діни бірлестік қатынасын қалыптастыруда ғылыми зерттеулер мен тарихи тәжірибенің орны зор. Сондықтан, қазіргі уақыттағы діни бірлестіктердің қызметін жүйелеу мен оның қоғамдағы қызметін, ішкі құрылымының даму мүмкіндіктерін толық түсіну үшін Қазақстандағы исламның тарихи тәжірибесін және мұсылмандық басқарудың дамуы мен құрылуының негізгі кезеңдерін зерттеу пайдалы. Сонымен қатар бүгінде ҚР аумағында ең үлкен діни бірлестік саналатын ҚМДБ-ның құрылымдық негізі мен оның баламасының қазақ даласындағы тарихы тереңде. ҚМДБ қазіргі таңда Қазақстандағы мұсылмандардың бірегейлігі мен тұтастығын сақтауға күш салып отырған мекеме ретінде үлкен бедел мен рөлге ие. Ал оның қызметі мен даму болашағын зерттеуде тарихтағы діни мекемелердің жұмысына шлу жасаймыз. Ашып айтқанда, ҚМДБ-ға ұқсас ұйым шамамен осыдан екі жарым ғасыр бұрын патшалық Ресейде ОМДБ атауымен құрылып, қазақ даласында ұзақ уақыт жұмыс жасады. Сондықтан, қазіргі мүфтиліктің қызметі мен тарихын зерттеуде ОМДБ жайлы айтпай өту мүмкін емес.

Тарихи тәжірибенің ең ұзақ та, өзгеріске толы тұсы патшалық Ресей құрамындағы кезеңге сәйкес келгендіктен, осы аралықта Ресей құрамындағы барлық мұсылман халықтары зайырлы және діни мекеме арқылы қатар басқарылды. Діни мекеменің ең үлкені, қазақ қоғамына әсері мол болған – Орынбор мүфтилігі. Осы мезгілде, кез келген ұйым немесе мекеменің қызметін зерттеу үшін оның құрылу тарихы мен себептеріне және нақты атқарған жұмысына тоқталу маңызды екендігін ескерген жөн. Сонымен

қатар, оның негізгі міндетіне қатысты саланың жүйеленуі мен өзектілігінің артуына себеп болған факторларды жіктеу қажет. Сол себепті, патшалық Ресейдің ислам дініне арнайы мәртебе беруі мен ОМДБ-ның құрылуына түрткі болған факторларды талдаудың өзектілігі айқындалады.

Ресей билігі қазақ даласындағы дін мәселесі мен саяси билікті толық қолына алуды мақсат етті. Осы бағытта бірнеше баптарды қамтитын жұмыстар жүргізілді. Жалпы, биліктің қандай да бір ұйымды, халықты басқаруы үшін сот жүйесін өз бақылауында ұстауы өте маңызды. Яғни, жалпы басқару жүйесінің құрылымдары мен сот жүйесінің сәйкестігі билік тарапынан жасалынатын жұмыстардың тиімділігін арттырады. Қазақ даласын өзіне бағынышты еткен Ресей патшалығы сот-төрелік ісінде де әкімшіліктің бақылауын арттыруға күш салды. Сот билігі қазақ даласында тек бір бағытта ғана өрбіген жоқ, оның бірнеше түрі болды. Ал осы бағыттарды тереңірек қарастырсақ, мүфтиліктің, мұсылмандық басқару жүйесінің іске асуы мен қазақ қоғамының мәселелерін түсінуге мол мүмкіндік тұмақ.

Қазақ халқы – ертеден құлшылық орындары мен қасиетті мекендерге құрметпен қарайтын ел. Мешіт салған адам ислам шарифатында да дәріптеліп, оның Алла тарапынан сыйға бөленетіндігі айтылады. Ал Патша әкімшілігінің мұсылмандық ғибадат үйін салуы санада алдыңғы сеніммен үйлеспейтін тұжырымға алып келеді. Өз кезегінде, бұл мешіттердің «өзге дін» өкілдері тарапынан салынуы нені меңзейтіндігі және оның қоғамда қалай қабылданғандығын зерттеудің қажеттілігін аңғартады. Бұл жайлы ескі деректерде көрініс табуы мен сол кезеңдегі дін, әлеуметтік жағдай және мұсылмандық басқару саласының ұйымдастырылуы аясында қарастыруға болады.

Тарихқа көз жүгіртсек, дін өкілдері қоғамдық өмірде ерекше рөлге ие болған. Дін атынан қызмет атқаратын бұл топ қарапайым адамдардың рухани тіршілігіне араласу арқылы қоғамның өзге де салаларына әсер ете алған. Сондықтан молдалар мен өзге де исламмен байланысты мамандардың қызметі мен міндеттерін зерттеу қазіргі отандық ғылым үшін маңызды. Әсіресе, жаңа қалыптасып, құлашын жазып келе жатқан дінтану бағыты үшін орны ерекше тақырып.

Ресей патшалығы тұсында қазақ даласындағы мұсылмандық басқару ерекшеліктерін сөз еткенде Бөкей Ордасына арнайы тоқталу маңызы. Өйткені, онда Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда, сәйкесінше, мұсылмандық басқару жүйесі өзгеше қалыптасқан еді. Бөкей Ордасындағы билік пен дін қатынасы, діни қызметкерлердің қызметі мен лауазымға тағайындалу талаптары, құлшылық үйлері мен өзге де исламдық институттардың әрекетін реттеу шараларын зерделеу – тақырыпты ашуға мол мүмкіндік бермек. Сонымен қатар, Бөкей Ордасының тарихында белсенді, жаңашыл қызметімен танылған Жәңгір Бөкейұлының ислам дініне қатысты ұстанымдары мен патша әкімшілігімен және діни тұлғалармен қатынасын да қамту – зерттеудің мазмұнын толықтыра түседі.

Жұмыстың мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың мақсаты – ОМДБ-ның қызметін қазақ даласындағы Ресей патшалығының басқару тетігі ретінде және діни мекеме ретіндегі қызметін дінтанулық тұрғыдан зерттеп, ғылыми айналымға қосу. Аталмыш мақсатқа байланысты төмендегідей міндеттер алға қойылады:

- Патшалық ресейдегі мүфтилік басқарудың қалыптасуы мен қазақ даласының ОМДБ-ға енгізілуінің негізгі себептерін айқындау;
- Исламдық және патшалық мекемелердің ара-қатынасы мен діни кадрларды ынталандыру мәселелерін талдау;
- Патшалықтың діни қызметкерлерінің (Ахун, мулла, мухтасип) қазақ қоғамындағы рөлі мен қызметінің ұйымдастырылуын және ислам тарихындағы дін қызметкерлерінің қызметімен салыстыру;
- ОМДБ құзіретіндегі дін қызметкерлерінің шариғи сот-төрелік қызметін талдау және исламдағы қазылық қызметімен салыстыру;
- Бөкей хандығындағы мұсылмандық басқару мен діни ағартушылықтың ұйымдастырылу ерекшеліктерін саралау;
- Патшалықтың дін саласындағы саясатының әсерінен қазақ қоғамында туындаған мәселелер мен оларды шешу жолында атқарылған жұмыстарды талдау;
- Қазақтардың 1868 жылы ОМДБ-дан шағарылуы мен оның себептерін анықтау;

- ОМДБ жұмысының қазақ даласындағы оң және теріс әсерін салыстыру

Зерттеу жұмысының негізгі нысаны – Жұмыста XVIII ғасырдың соңынан XIX ғасырдың аяғына дейінгі аралықтағы Ресей патшалығы тұсындағы мұсылмандық мекеме саналған Орынбор мүфтилігінің қызметі, оның құрамындағы дін қызметкерлерінің діни әрі, жетекшілік міндеті, сонымен қатар, ОМДБ қызметін ұйымдастырудағы мемлекеттік тетіктердің әрекеттері басты назарға алынды.

Зерттеу пәні. Патшалық Ресей тұсындағы Қазақстандағы мұсылмандық басқарудың ерекшеліктерін зерттеу, қазақ қоғамындағы ОМДБ-ның шариғи, мешіт, кадрлық, т.б. діни істерді жүзеге асыруын, қазақ халқының діни санасы мен қоғамдық қатынасына әсерін саралау. Ислам діні мемлекеттік дін емес, жат саналатын патшалық дәуіріндегі мемлекет пен дін қатынасын ашу.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Диссертацияда ОМДБ-ның діни басқару құрылымы ретіндегі қазақ жеріндегі мұсылманшылықты күшейтудегі алатын орны, қызметі дінтану бағытында арнайы түрде тұңғыш зерттеу өзегіне айналып отыр. Сонымен келісі ғылыми жаңалықтар ұсынылады:

- Патша өкіметінің ОМДБ-ні құруына және қазақтарды құрамына енгізуіне түрткі болған ішкі және сыртқы себептері анықталды.
- Патшалық Ресейдің дін ісін ұйымдастырудағы көп зерттеушілердің назарынан тыс қалып жүрген марапаттау жүйесі қарастырылды.
- Патша өкіметі құрамындағы дін қызметкерлерінің лауазымдық ерекшеліктері ислам тарихындағы дін қызметкерлерінің лауазымдық ерекшеліктерімен салыстырылды. Нәтижесінде, патша өкіметі тұсындағы дін

қызметкерлерінің функциясында бірқатар айырмашылықтар бар екені анықталды.

– ОМДБ-ның шариғи сот қызметі исламдағы қазилыққа қарағанда күзіреті әлдеқайда тар екені айқын болды. Атап айтқанда, үкім шығару және жазалау функциясындағы айырмашылықтар осы қорытындыны дәйектеп берді.

– Бөкей Ордасындағы Жәңгір ханның мұсылмандық басқару ерекшеліктерін айқындауға дербес тарау арналды. Жәңгір Бөкейұлының жаңаша бастамалары мен діни ұстанымдары және діндарлар корпусын басқаруы хандық құрамындағы қазақтардың діни, әлеуметтік қабаттарында орын алған өзгерістері талданды. Бөкей Ордасы исламдық территориялық бөліністің дарус сулх жүйесі бойынша басқарылғандығы көрсетілді.

– Жәңгір ханның тұсындағы мұсылмандық ағарту мен діни қайраткерлердің қызметі дінтанулық қырынан талданды.

– Бүгінгі күнге дейінгі көптеген зерттеулерде ОМДБ-ның қазақ даласындағы күзіреті 1868 жылдан бастап тоқтады деген тұжырым болған. Алайда қазақтар ОМДБ құрамынан 1868 жылы шығарылғаннан кейін де ОМДБ-ның неке-талақ және отбасы мәселесіндегі қазақ даласындағы күзіреті жалғасын тапқаны айқын болды.

Ғылыми жұмыстың практикалық маңызы. Зерттеу жұмысында алынған нәтижелер ең алдымен дінтану ғылымының көптеген тақырыптарын терең зерттеуге жол ашады. Оның қатарында мемлекет пен дін қатынасын және дін мен отандық тарихты дамытуда қажетті ғылыми әдебиет ретінде ұсыныла алады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы аумағындағы ең үлкен діни ұйым ҚМДБ-ның тарихы мен тарихи тамыры терең ислам дініне қатысты зерттеулерге өз үлесін қоса алады.

Қорғауға ұсынылған ғылыми тұжырымдар. Зерттеу нәтижесінде келесі ғылыми тұжырымдар ұсынылады:

1. Шоқындыру саясатын қатты ұстанатын патшалық Ресей үшін II Екатерина билік құрған кез дін саласында күтпеген өзгерістерге толы болды. II Екатерина тұсындағы саяси, діни-әлеуметтік ахуалды зерделей келе биліктің мұндай қадамға баруына түрткі болған бірнеше себептер анықталды. Осы кезге дейін аса назар салынбай келген бағыттың бірі – дінтану тұрғысында зерттеуге патшалықтың ислам діні туралы ұстанымының өзгеруіне ислам дінінің қоғамдағы ықпалының артуы себеп болды. Ал діннің ықпалды күшін самодержаваның пайдасына қолдану отарлаудың жаңаша тәсілі ретінде қабылданды. ОМДБ-ның құрамында болудың пайдасы патшалық балансты ұстау үшін шоқындыру саясатын ОМДБ территориясына жүргізуді бәсеңдетті.

2. Марапат тағайындау арқылы дін қызметкерлерін ынталандыру патшалықтың басқару жүйесінде жемісті тетік ретінде қалыптасты. Марапаттаулар мұсылман діни лауазым иелерінің патша әкімшілігіне «адалдығы» қолдау білдіру қызметін күшейте алды. Зерттеу кезінде патшалық органдар ынталандырудың бірнеше нұсқасын пайдаланып,

олардың арасында үш түрлі ынталандырудың түрі жиі қолданылғаны анық болды. Бірінші – қоғамдық бедел мен статусқа ие болу, екінші – мансаптық өсу, соңғысы, материалдық игіліктерге ие болу үшін.

3. Діни лауазымдардың Ресей патшалығындағы қолданысында айырмашылық болды. Мысалы, мухтасиб алғашқы ислам қоғамында және аббасилер халифалығы тұсында сауда орындарындағы шариғи талаптардың сақталуын қадағалады. Ал патша өкіметінде мухтасибтар сауда ісін бақылаумен айналыспады, бірақ діни лауазым ретінде сақталды. Оның себебі ретінде патшалық биліктің ОМДБ құру арқылы исламдық қызмет түрлерінің тар қолданысын енгізгенін келтіре аламыз. Дәл осы сияқты, қазақ даласындағы өзге де діни атаулардың қолданысы татар молдалардың келуімен өзгеріске түскенін көре аламыз.

4. Орынбор мүфтилігінің сот төрелік қызметін енгізу арқылы Ресей империясы бірнеше мақсатты көздегендігін байқай аламыз. Біріншіден, мұсылмандар арасында исламдық басқарудың билікке бейімделген формасын жасау, сол арқылы азаматтық әкімшілік басқаруды күшейту. Екіншіден, діни басқарманың қызмет етуіне мүмкіндік бергенімен, шариғи заңның қарқынды күш алып кетуін, исламның жылдам таралуының алдын алуға тырысты. Ол үшін мұсылман әлеміндегі формальді қазылықтан гөрі құзыреттілігі тар шариғи сот жүйесін жасады. Үшіншіден, Ресей империясының ірі реформаторы II Екатеринаның әкімшілігі сот жүйесін практикалық тұрғыда енгізіп, империяның мұсылмандыққа қарсы бағытталмағандығын іс жүзінде дәлелдеуді және сол арқылы көшпелі қазақ рулары арасында ыңғайлы басқаруға мүмкіндік беретін соттық жүйе қалыптастырмақ болды. Нәтижесінде, азаматтық сот және әкімшілік басқару жүйесі діни және дәстүрлі қазақ басқару жүйесіне қарағанда беки түсті.

5. Бөкей Ордасы құрылған алғашқы жылдары дін істерінің, оның ішінде мұсылмандық басқару ісі де патша әкімшілігінің тікелей қатынасымен іске асқандығы анық болды. Жәңгір дін саласын реттеуде едәуір еркіндікке қол жеткізді. Жәңгір хан Орданың діни және азаматтық басқаруда өзінің билігін нығайта алды. Дін саласында бұл мұсылмандық басқарудың орталығы ретінде ордада Жәңгірді бірінші тұлғаға айналдырды. Орда аумағында алғашқы кездерде мұсылман дін қызметкерлерінің жетіспеушілігі болғандығы анық. Жәңгір билігі тұсында, 1830 жылдардан бастап дін қызметкерлерінің саны арта бастады. Жәңгір ханның ордасын исламдық территориялық бөліністегі Дарус сулх жүйесімен басқарғаны анық болды. Өйткені, Бөкей ордасы діни автономия ретінде мұсылман емес елде өмір сүрді.

6. Бөкей ордасының исламдық басқару ислам дінін нық орнықтыру және ескі әдеттерден арылу мен патша өкіметіне адалдықты қалыптастыруға бағытталған. Жәңгір Хан молдаларға келесідей міндеттерді қойған: құлшылық рәсімдерін өткізу және ұйымдастыру, жас балаларды ислам шариғатына үйрету, қазақтар арасында ислам дінінің құндылықтарын уағыздау, діни рәсімдер арасында жерлеу және неке қиюға қатысты қатаң

шариғат талаптарын сақтау, экономикалық қатынастарда исламның құқықтық қызметін күшейту, шариғат пен қазақтар арасындағы кейбір ескі дәстүрдің қарама-қайшылығын болдырмау, патшалық Ресей әкімшілігіне қазақтарды адал болуға заңға бағынуға шақыру және көшпелілер арасында жиі дау тудыратын барымта сынды қылмыстарды діни негізде тыю.

7. 1868 жылғы уақытша ереже бойынша қазақтар ОМДБ-ның қарамағынан шығарылғанымен, діни қызметкерлер ОМДБ мен байланысын және неке ісіндегі қызметін толық тоқтатқан жоқ. ОМДБ-дан неке ісін алып тастағанымен, метрикалық кітапшаларды молдалардың жүргізуін алып тастамады. Сондықтан 1891 жылғы 25 наурыздағы «Дала генерал-губернаторлығын басқару жайлы ереже» қабылданып, молдалардың метрикалық кітаптарды жүргізуіне тиым салынды және мұсылман дін адамдарынан некені заңдастыру міндеті толығымен алынып тасталды. Яғни, қазақтардың дін ісі 1868 жылы бірден тоқтамады, тек 1891 жылы ғана қатаң тиым салулардан кейін ғана тоқтатылды. Алайда бұл тиымдар тек қазақтарға ғана қатысты болды. Ал, қазақтардың арасында тұратын татарлар мен башқұрлар ОМДБ-ға қарауын сақтап қалды. Сол себепті И-295 «Орынбор Мұхаммедтік діни бірлестігі» қорында ХІХ ғасырдың соңғы ширегіне тиесілі қазақ даласынан келіп түскен діни құжаттар: молданың есептері, апелляциялық сот шешімдері, неке мәселелері кездеседі. Бұл тұжырым «Орынбор Мұхаммедтік діни бірлестігі» қорын зерттеу барысында анық болды.

Ғылыми жұмыстың нәтижелерінің жариялануы және сыннан өтуі. Зерттеу жүргізу барысында алға шыққан тұжырымдар мен кейбір қорытындылар мақала ретінде жарияланып отырды. Жарияланған мақаланың саны – 9, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдарда 3 мақала, дінтану бағытындағы отандық ғылыми журналда 1 мақала, Қазақстанда өткізілген ғылыми-тәжірибелік конференцияның жинағында 3 мақала, шетелде өткізілген халықаралық ғылыми тәжірибелік конференцияда 1 мақала, SCOPUS базасына кіретін басылымда 1 мақала жарияланды.

Ғылыми жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен және қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Бірінші және екінші бөлім екі тараудан, ал соңғы бөлім екі тараудан құралған. Жұмыстың жалпы көлемі – 174 бет.